

Zachowanie drewnianych domów wiejskich i ich otoczenia metodą pozostawienia in situ na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej

Anna Bach, Michał Uruszczak

The Preservation of the
Wooden Cottages
and their Surroundings
in the Area of
Jura Krakowsko-
Częstochowska Using
the Method of Leaving
in situ

Problematyką ochrony budynków drewnianych naukowcy zajmują się od dawna. Drewno – materiał nietrwały z punktu widzenia długowieczności budowanych obiektów jest jednocześnie symbolem tradycyjnego budownictwa ludowego na ziemiach polskich. Bez wyjątku – czy na Pomorzu, czy na Podhalu drewno ongiś powszechnie stosowano a tendencja ta utrzymywała się do połowy XX wieku.

Jura Krakowsko-Częstochowska jest obszarem należącym do niedawna do trzech województw. Obecnie jej terytorium znajduje się na terenie dwóch województw – Śląskiego i Małopolskiego. Spotykamy tu różne typy budynków drewnianych. W pracy *Jurajskie Parki Krajobrazowe* pod redakcją Józefa Partyki zaprezentowano z obszaru krakowskiego cztery typy chałup należących do różnych subregionów architektonicznych [Bogdanowski 1991]. Jednocześnie obserwowano corocznie, że liczba zabytkowych budynków drewnianych, nierzadko otoczonych ozdobnymi ogrodami, przydomowymi ogródkami kwiatowymi lub sadami, maleje w niepokojącym tempie. Usytuowany w Wygiełzowie-Lipowcu skansen oddalony o ok. 120 km. od Częstochowy nie jest w stanie sprostać problemowi ratowania narodowej spuścizny regionu Jury Krakowsko-Częstochowskiej, gdyż zasięg tego muzeum na wolnym powietrzu jest bardzo szeroki i obejmuje także wschodnią część Kotliny Oświęcimskiej i wzniesienia Garbu Tenczyńskiego [Czajkowska 1980].

Drewniane zagrody, domy i ogrodzenia, jak również kościoły i kapliczki przetrwały do naszych czasów w bardzo różnej formie, podobnie jak otaczający je krajobraz

przyrodniczo-kulturowy [Uruszczak, Bach 2004]. Nierzadko dbałość użytkowników i chęć przekazania domu następnym pokoleniom pozwalają utrzymać obiekt w dobrym stanie.

Przysłowiowa garstka regionalnych jurajskich chat za kilkadziesiąt lat zniknie bezpowrotnie. Przeważnie ich degradacja łączy się ze zmianami otoczenia a więc niszczenia zabytkowe ogrody, drzewa i ogrodzenia. Ten zanik ma różnorodne przyczyny, w większości przypadków jest to po prostu rozpad drewnianego budulca obiektów a przez to niemożliwość ich dalszego użytkowania. Jedną z przyczyn mogło być wprowadzenie po drugiej wojnie światowej istotnych zmian na wsi charakteryzujących się całkowitym zerwaniem z tradycją i tradycyjnymi materiałami budowlanymi. Zaczęły powstawać masowo domy „kostki” lub przeróżne ich odmiany. Nastąpił proces swoistej unifikacji, zerwania z wypracowanymi oraz sprawdzonymi w czasie sposobami budowania domów [Mełges 2002].

Ratunkiem dla istniejących jeszcze budynków drewnianych jest adaptacja do nowej funkcji jaką obiekty te mogą spełniać. Janusz Bogdanowski w *Polskich ogrodach ozdobnych* opisuje to jako specyficzne zjawisko związane z regionalizmem. Polega ono na pozyskiwaniu i zarazem ratowaniu starych regionalnych chat – jak czytamy „na cele rekreacyjne, jako drugich domów” [Bogdanowski 2000]. Ta funkcja drugiego domu, często nazywanego domem rekreacyjnym albo letniskowym może zostać osiągnięta poprzez adaptacje budynku do nowej roli. To przystosowanie, jeżeli ma zostać przeprowadzone prawidłowo, w zgodzie ze wszystkimi zasadami konserwatorski-

Chałupa w Sadowiu. Budynek zachowany w nienaruszonym stanie, bielony wapnem, z charakterystyczną okiennicą od strony zachodniej i słomianą strzechą

Cottage in Sadowie

mi musi być poprzedzone gruntownymi badaniami. Badania powinny dotyczyć zarówno regionalnych form budownictwa ludowego jak i szczegółowymi analizami zachowanego obiektu. Wiedza o zabytku dotycząca zarówno substancji jak i formy powinna stanowić początek wszelkich poczynań zmierzających do jego ratowania. W tym względzie dwaj XIX-wieczni wielcy teoretycy konserwacji zabytków: John Ruskin i Emmanuel Viollet-le Duc byli bezsprzecznie zgodni. Pierwszy z nich odwołując się do treści obiektu, niekoniecznie nawet materialnej zmierzał do nienaruszalności jego formy. Viollet-le Duc natomiast, na plan pierwszy wysuwał tę właśnie formę w celu podkreślenia jej stylowego znaczenia [Bogdanowski 1993].

Sposoby ochrony – wybrane przykłady

Searching for solutions

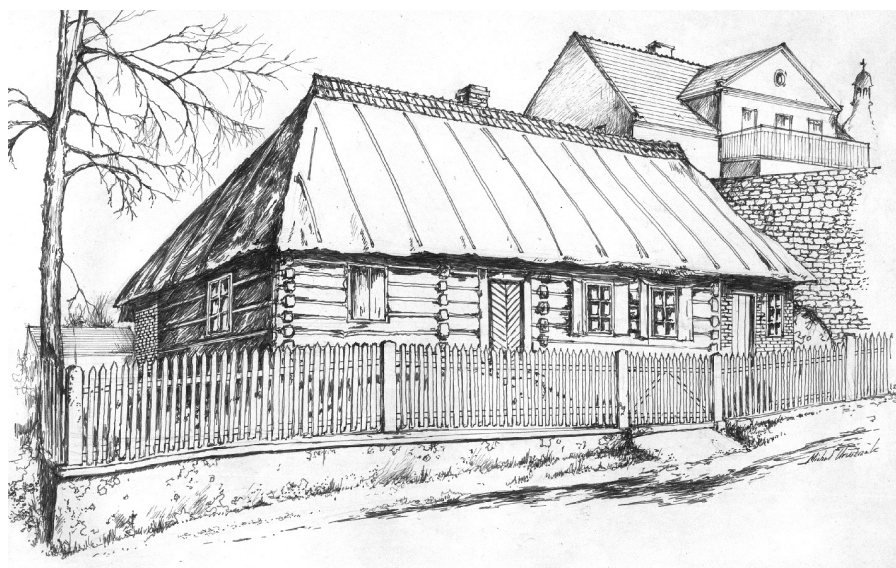
Przedstawione zostaną cztery wybrane budynki, które niejako ratowane są „programowo” i z roz-

mysłem, gdyż przykładów domów utrzymywanych doraźnie, bez precyzyjnych wytycznych na przyszłość można wyróżnić niemało.

Rzadkim przykładem domu nienaruszalnie utrzymanego wraz z otoczeniem jest chałupa w Sadowiu. Jej wygląd zewnętrzny jak i rozplanowanie izb oraz częściowe ich urządzenie (np. piec) nie uległy zmianie od momentu powstania w końcu XIX wieku aż do dziś. Po drugiej wojnie światowej doprowadzono prąd i z punktu widzenia możliwości użytkowania domu przyjęć to należy za rzecz konieczną. Udało

się zachować strzechę a naprawy wykonywane są przy użyciu tego samego materiału. Również płot oraz ogródek wiejski pozostawiono bez zmian z zachowaniem oryginalnych, sadzonych tu od wielu lat roślin takich jak floks czy malwa.

Domy w Czernichowie i Czachtach to przykłady na wprowadzenie zmian adaptacyjnych bez naruszania izb, charakteru i bryły budynku. Warto zauważyć, że jest to najczęściej spotykany sposób ratowania budynków drewnianych pozostawianych *in situ* (na miejscu – bez przenoszenia). Wymienne jest pokrycie dachowe, często wprowadzona zostaje do budynku woda, nieraz powstaje łazienka. Również pomieszczenia gospodarcze zaadaptowane zostają na izby mieszkalne. Jednakże charakter chałupy i otoczenia nie ulega zmianie. W przypadku domu z nadwiślańskiego Czernichowa zmiany zagrody i budynku są stosunkowo niewielkie i ograniczają się do zmiany pokrycia dachu i zastosowania w ogrodzeniu betonowych słupów. Jest to budynek położony w centrum miejscowości, przez co jego znaczenie kulturowe jest istotne.

Dom w Czernichowie nad Wisłą. Budynek posadowiony na skale, z ogródkiem przydomowym. Dach pokryty w latach 90. papą zastępując słomianą strzechę

Cottage in Czernichów near Wisła. A building situated on a rock, with a garden. The roof covered by tar board in place of tchatch in 1990s.

Dom w Siedlcu to przykład rewaloryzacji drewnianego obiektu poprzez rozbudowę z użyciem regionalnych elementów i materiałów

House in Siedlec as an example of the process of revaluation of a house by its extension and using regional materials

W chałupie czatachowskiej z okolic Częstochowy zmiany są większe. Budynek wyposażono w łazienkę, oszalowano elewację frontową pionowo ustawionymi deskami a dawne ogrodzenie drewniane zamieniono na siatkę stalową. Także tradycyjny ogródek wiejski uległ modyfikacjom. Wielobarwne rabaty uszczuplono i wprowadzono więcej powierzchni trawnikowych. Przed domem stoją wielowiekowe lipy podkreślając dodatkowo jego historyczną proveniencję.

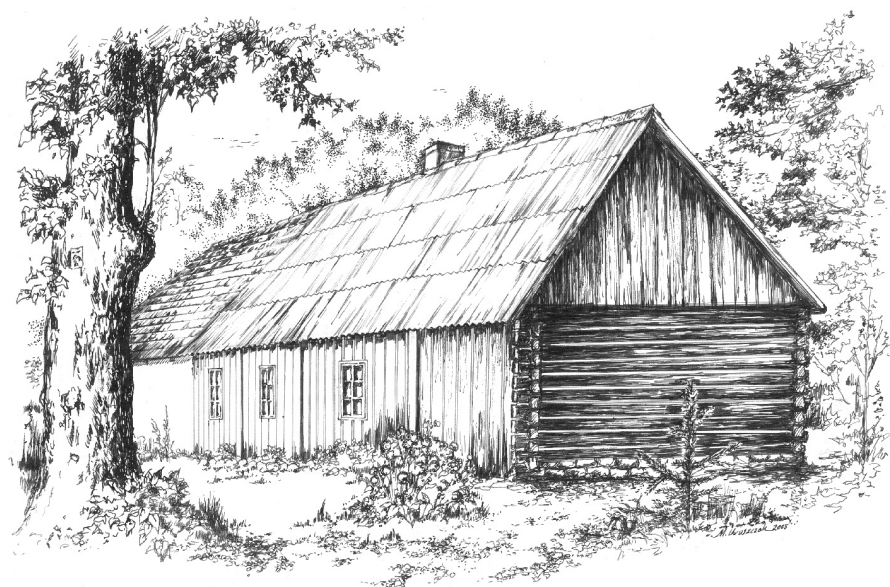
Przykładem adaptacji w duchu konserwatorskim Viollet-le Duca jest rozbudowa i remont domu w Siedlcu. Jest to niewątpliwie sposób najbardziej kontrowersyjny praktycznie niemożliwy do realizacji w przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Prezentowany budynek mieszkalny przed rozpoczęciem prac renowacyjnych nie przedstawiał wielkiej wartości zarówno historycznej jak i estetycznej, nie był wpisany do wspomnianego wcześniej rejestru zabytków a jego stan techniczny był bardzo zły. Budynek z 1918 roku był zbutwiały w dolnych partiach ścian aż do połowy ich wysokości, co wy-

kazała szczegółowa inwentaryzacja obiektu wykonana przed rozpoczęciem prac. Dwa okna w „czarnej izbie” zamieniono w latach 50. na jedno większe niedopasowane do obiektu. Wiązało się to z koniecznością wycięcia większego otworu w ścianie szczytowej. Dach wymieniono po drugiej wojnie światowej obniżając go znacznie, przez co pogorszyła się estetyka budynku. Ponadto dach wykazywał kilkunastostopniowy przechył kalenicy. W roku 1988 zapadła decyzja o odbudowie domu, jednakże w zmodyfikowanej formie, przy jednoczesnym częściowym nawiązaniu do oryginału. Powiększono obiekt wyposażając go w dodatkowe pomieszczenia

mieszkalne, wymieniono dolne partie zniszczonych ścian poprzez stopniowe podnoszenie stropów siłownikami hydraulicznymi. Przywrócono dawny kształt okien i zaadaptowano go również do nowych partii budynku wychodząc z założenia naukowców, że okna bardzo istotnie wpływają na charakter budynku a ich wymiana w tradycyjnych domach ma często fatalny skutek [Wysocki 2003].

Ponieważ budynek bezpośrednio przy elewacji posiadał niewielki otoczony płotkiem ogródek – został on przywrócony w bardzo podobnej postaci.

Zaletą omawianej rewaloryzacji domu jest z jednej strony uratowanie zabytkowej substancji, otoczenia i częściowo charakteru budynku – szczególnie wnętrza. Poprawiona została estetyka i proporcje bryły obiektu. Posiłkowano się przy tym wytycznymi dla kształtu dachu typowego dla tego regionu Jury Krakowsko-Częstochowskiej jak i tradycją na tym obszarze takich elementów jak ganek czy drewniany balkon występujące w rejonie Ojcowa i Dolinek Podkrakowskich. Warto zwrócić uwagę, że do wykończenia ścian murowanych wykorzystano kamień jurajski osiągając przy tym interesujący efekt „oddzielenia” części starej od nowej.

Chałupa w Czatachowie przeznaczona na dom letniskowy, z bardzo atrakcyjnym otoczeniem w postaci dwóch pomnikowych lip (od frontu) i skały wapiennej (w tylnej części)

Cottage in Czatachowa designed to be a summer house, attractively surrounded by two monumental lime trees (from the front) and lime rock (at the back)

Ogólnie trzeba stwierdzić, że stan techniczny architektury drewnianej Jury Krakowsko-Częstochowskiej nie jest dobry. Złożyło się na to wiele przyczyn. Kilka z nich podaje F. Midura w artykule *Ochrona budownictwa ludowego w okresie PRL*. Píše, że często brak wykwalifikowanych rzemieślników ze znajomością tradycyjnych metod budowlanych, ale także zaniedbania legislacyjne i nieuregulowane stosunki prawne doprowadziły do utraty dużej ilości obiektów drewnianych. Badacze zauważają, że zasadniczą przyczyną złego stanu budownictwa ludowego jest brak świadomości społecznej, brak poczucia więzi z tradycją, niedocenywanie roli dziedzictwa kulturowego w życiu społecznym i gospodarczym przy jednoczesnym załamaniu się ogólnego poczucia estetyki w środowiskach wiejskich [Midura 1989].

Warto w podsumowaniu przedstawić kilka wniosków badawczych powstałych na podstawie obserwacji i koniecznych do uwzględnienia przy chęci zapewnienia właściwej ochrony budownictwa drewnianego:

1. Władze lokalne i służby konserwatorskie powinny podjąć energiczne działania w celu uaktualnienia dokumentacji i określenia zasobu zagrożonych a posiadających wyjątkowe walory budynków drewnianych.
2. Zabytki budownictwa drewnianego powinny zostać objęte osobnymi przepisami prawa budowlanego a wyłączone spod zasad ogólnych.
3. Powinny zostać wprowadzone zachęty materialne w zakresie ochrony starych i budowanych według dawnych wzorów nowych obiektów drewnianych.

4. Konieczne jest stałe aktualizowanie i kontrolowanie wytycznych katalogu projektów budownictwa jednorodzinnego w rejonie Jury Krakowsko-Częstochowskiej.
5. Wskazane jest propagowanie wzorów regionalnych na obszarach nie objętych krajobrazową opieką prawną ze szczególnym uwzględnieniem proporcji i wyglądu elementów, jakimi są okna i dach.
6. Zaleca się stałe rozszerzanie corocznych konkursów na „najpiękniejszy ogród wiejski” w poszczególnych gminach jurajskich w oparciu o przemyślane kryteria. Jednocześnie propagowane powinno być szersze stosowanie tradycyjnej małej architektury wiejskiej.
7. Należy energicznie kontynuować akcję „Zabytki do społecznego zagospodarowania” w celu zachowania jak największej liczby obiektów budownictwa drewnianego *in situ*.

Ryciny wykonał autor.

Figures by the author.

Anna Bach

Michał Uruszczak

Akademia Rolnicza w Krakowie
Agriculture University of Cracow

Literatura

1. Bogdanowski J., 2000, *Polskie ogrody ozdobne*, wyd. „Arkady”, Kraków, s. 296.
2. Bogdanowski J., 1993, *Sztuka obronna* [w:] *Natura i kultura w krajobrazie Jury*, wyd. ZZJPK, Kraków, s. 96.

3. Bogdanowski J., 1990, *Architektura ludowa* [w:] *Jurajskie parki krajobrazowe*

4. *województwa krakowskiego*, wyd. Karpaty, Kraków, s. 30-31.

5. Czajkowski J., 1980, *Informacje o muzeach na wolnym powietrzu w Polsce* [w:] *Acta Scansenologica*, nr I, wyd. Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok, s. 179-210.

6. Mełges M., 2002, *Przemiany domu wiejskiego na przykładzie stref ochronnych Jury Krakowsko-Częstochowskiej w kontekście zachowania i chronienia regionalnych form budownictwa i krajobrazu kulturowego* [w:] *Wiś polska – współczesne przemiany i rozwój*, wyd. Polski Klub Ekologiczny, Kraków, s. 92-97.

7. Midura F., 1989, *Ochrona budownictwa ludowego w okresie PRL* [w:] *Acta Scansenologica*, nr V, wyd. Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok, s. 126-128.

8. Uruszczak M., Bach A., 2004, *Tradycja a współczesny krajobraz wsi polskiej w obrębie Jury Krakowsko-Częstochowskiej* [w:] *Krajobraz i ogród wiejski*, t. II, „Tradycja a współczesny krajobraz wsi polskiej”, wyd. KUL, Lublin, s. 185-187.

9. Wysocki J., 2003, *Architektura wiejska w cieniu tandetnej nowoczesności* [w:] *Zachowane - Ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, wyd. Stowarzyszenie WK „Borussia”, Olsztyn, s. 66-74.